

İSTANBUL ARKEOLOJİ MÜZELERİNDEKİ FİLDİŞİ PYKSİS*

AYŞE AYDIN**

Buluntu yeri İstanbul olan, yaklaşık yarısı kırılmış, tabanı kaybolmuş pyksisin¹ üst bölümünde yatay üç sıra profil yer almıştır. Profil üzerinde pyksisin kapağının oturması için oluşturulan üst kısımda da kırıklar vardır (Res. 1).

Pyksis üzerinde kabartma tekniğinde “Üç Kahin Kralın (Üç Müneccimin) yeni doğan İsa’ya secdesi” sahnesi işlenmiştir².

Katlanabilir küçük bir tabureye oturan Meryem’in ayakları yüksek bir platforma basmaktadır (Res. 2). Başını da örten yumuşak kıvrımlara sahip uzun bir giysisi olan Meryem, elleriyle İsa’yı tutmakta, onu öne doğru uzatmaktadır. Annesinin elleri üzerinde yükselen çocuk İsa’nın annesi gibi uzun ve kıvrımları özellikle belirtilmiş bir giysisi vardır. İsa’da ellerini öne doğru uzatmış, kendisine verilen hediyeyi almaktadır. Gerek Meryem, gerek İsa’nın yüzü dörtte üç profilden verilmiş, figürlerin kemerli iri gözleri ve yüzdeki diğer ayrıntılar detaylı işlenmiştir. Meryem ve İsa ikilisinin karşısında üç figür yer alır. Melchior, Balthasar ve Gaspar isimli İsa’ya saygı ve hediyelerini

* Bu çalışmanın gerçekleşmesini sağladıkları için İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğüne ve yardımlarından dolayı Süreyya Eroğlu’na (MA) teşekkür ederim.

** Doç. Dr. Ayşe Aydın, Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 33169 Mezitli-Mersin.

¹ Y: 7,8 cm; Env. Nr: 8054

Pyksis üzerinde detaylı bir çalışma yapılmamış, ancak bazı katalog çalışmalarında kısa tanıtımına yer verilmiştir. S. Atasoy-E. Parman, Anadolu Medeniyetleri II. Yunan/Roma/Bizans (Avrupa Konseyi 18. Avrupa Sanat Sergisi. 22 Mayıs-30 Ekim 1983) 1983, 195-196 C.106; Uygarlıklar Ülkesi Türkiye. Land of Civilisations, Turkey, 1985, 377 K. Nr: 275; A. Pasinli, İstanbul Archaeological Museums, 1996, 121, K. Nr: 111.

² Kitabı Mukaddes. Eski ve Yeni Ahit (Tevrat ve İncil), 1996, Matta Bap. 2,1-12; A. Weis, “Drei Könige”, LCI I, 1994, 539 vd. Yeni doğan Yahudilerin kralını görmek için Doğulu krallar (yıldız bilimciler) onun yıldızını izleyerek Kudüs’e gelip, ona secde etmek isterler. Bunu duyan kral Herodes, kralları çağırıp, onlara görünen yıldız hakkında bilgi alır. Herodes, Doğulu krallara yeni doğan bu çocuğu bulmalarını, kendisinin de ona secde etmek istediğini söyleyerek, onları Beytullahim’e gönderir. Krallar yine yıldızı izleyerek çocuğa ulaşır, Meryem ve İsa’yı görüp, saygı ve alın, tütsü ve mürden oluşan hediyelerini sunarlar. Doğulu krallar rüyalarında Herodes’e gitmemeleri yolunda uyarılınca, kendi ülkelerine geri dönerler.

sunmaya gelen krallardan ikisi tam, diğzerinin ise yüz ve elinin bir kısmı sağlam olarak günümüze ulaşmıştır (Res. 3). İki kral Pers kıyafetleri olarak adlandırılan uzun başlıkları, dalgalı saç ve sakalları, olabildiğince detaylı işlenmiş yüzleri, kemerli iri gözleri, uzun pantolonları, uzun kollu ve kemerli, keskin kıvrımlı tunikaları, sağ omuzdan bağlanmış, bir ucu yukarıya kalkmış pelerinleri ve çizmeleri ile benzer özellikler gösterirler.

Bunlardan çocuk İsa'ya elindeki düz bir tabak içindeki hediyesini uzatan kral, bacaklarından gövdeye doğru tunikasının katlanmasıyla sol ayağı önde İsa'ya doğru hızlı bir şekilde yöneldiği ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu hızlı yönelişte pelerinin sağ ucu da uçuşarak, sonunda kıvrım yapmıştır.

Aynı hızlı hareket, arkasındaki kralda da görülür. Ancak tunikası dizleri üzerindedir, diğzer kral gibi sol ayağını öne atmıştır. Elinde tuttuğu hediyesi kırıldığı için ne olduğu anlaşılamamaktadır.

Üçüncü kral ise sadece sakalının bir kısmı ve elinde tuttuğu hediyesiyle kısmen görülebilmektedir (Res. 4).

Meryem'in arkasında, ona doğru yönelmiş, krallar gibi hızlı hareket eden bir melek figürü yer alır (Res. 5). Kanatlı, sol elinde küre tutan, keskin kıvrımlara sahip giysili melek, sağ elini yukarıya kaldırmış, işaret parmağıyla İsa'yı göstermektedir. Düz saçları altında dalgalı bir şekil almıştır.

İkonografi

Üç kahin kralın secdesi sahnesi, Hıristiyan Sanatı'nın yaratması değildir. Roma imparatorlarının, özellikle savaş sonrası başarılarını betimleyen zafer takları üzerindeki kabartmalarda yenilgiye uğramış halk, imparatorun önünde mütevazı bir şekilde -genelde üzerinde örtü bulunan elleriyle- saygı ve hediyelerini sunarken gösterilir. Bu hediyeler içinde altın taçlar ilk sırayı alır. İmparatora bu şekilde başta altın taç, para vb. hediyelerin sunumu "aurum coronarium" adı ile anılır³.

Roma'daki Titus Kemerı (81), Marcus Aurelius Kemerı (176 ya da 180-193), Septimus Severus Kemerı (203), Selanik'deki Galerius Kemerı (297-

³ Th. Klauser¹, *Aurum Coronarium*, RM 59, 1944, 129 vd.; Th. Klauser², *Aurum Coronarium*, RAC I, 1950, 1010 vd.; F. Cumont, *L'Adoration des Mages et L'Art Triomphal de Rome*, *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia, Memorie* Vol. III, 1932-33, 81 vd.

305), İstanbul'daki Theodosius Obeliskinin kaide kısmı (390) ve Arkadius Sütunu (402) üzerinde, bu tarzda yapılmış betimler vardır⁴.

Hıristiyan Sanatı'nda ise hediyeler sunan halkın yerini Doğulu krallar, kendisine saygı ve hediyeler sunulan imparator ise yerini yeni doğan İsa ve annesi Meryem'e bırakmıştır. Bu sahnede genelde yenilen halk Zafer tanrıçası Victoria (Nike) tarafından takdim edilir. Zafer tanrıçasının yerini ise (Betlehem yıldızının da yerini alan) melek alır⁵.

Hıristiyan Sanatı'nda üç kralın secdesi 4.yüzyıldan başlayarak öncelikle Roma'daki katakomp duvar resimleri olmak üzere çeşitli malzeme ve tekniklerle⁶ iki farklı tipte betimlenir:

En sık rastlanan şekliyle Meryem profilden ya da dörtte üç profilden, taht benzeri bir koltukta oturur. Çocuk İsa ise annesinin kucağındadır. Meryem'in karşısında, ona doğru yaklaşan ve önünde saygıyla eğilen, üzerinde örtü olan elleriyle İsa ve Meryem'e hediyeler sunan krallar yer alır⁷.

Diğerinde ise merkezi bir kompozisyon söz konusudur. Meryem kucağında İsa ile yine taht benzeri bir koltukta sahnenin merkezinde otururken, sağ ve solunda ellerinde hediyelerle krallar merkezdeki bu iki figüre yönelmiş olarak verilirler⁸.

Bu betimlerde krallar uzun pantolonları, uzun kollu kemerli tunikaları, sağ omuzundan bağlanmış pelerin ve sivri uçlu başlıklarıyla işlenmişlerdir. Krallar ellerinde altın taç, elma formunda tütsü, silindirik formda bir objeden (mür) oluşan hediyeleri taşırlar⁹. Ancak çoğunlukla bu hediyeler betim-

⁴ T. Kraus, *Das Römische Weltreich*, 1990, Abb. 46. 196-197. 228 a-b. 234-235. 250-251. 255; C. Mango, *Byzanz*, 1986, 32 Abb. 35.

⁵ Klauser¹, age. 148 vd.; R. Warland, *Der Ambo aus Thessaloniki*, *Jahrbuch Deutsche Archeologische Institut* 109, 1994, 374 vd. Abb. 5.

⁶ J. Wilpert, *Die Malerein der Katakomben Roms*, 1903, 60. 116,1. 144. 166,2. 172,2. 212. 231. 239; W.F. Volbach¹, *Frühchristliche Kunst*, 1958, K. Nr: 120. 153. 179. 222. 248; F.W. Deichmann, *Ravenna. Hauptstadt des Spätantiken Abendlandes I*, 1969, 75 Abb. 122-125; G. Jeremias, *Die Holztür der Basilika S. Sabina in Rom*, 1980, 48 vd. Taf. 41; S.Y. Ötügen, *Ihlara Vadisi*, 1990, 41-42. 12 Res. 4; M. Brandt-A. Effenberger, *Byzanz. Die Macht der Bilder*, 1998, 122-123 Abb. 109b. 110.

⁷ Jeremias, age. 48 vd. Taf. 41; G. Koch¹, *Frühchristliche Sarkophage*, 2000, Abb. 41-42. 46-48. 54. 96.

⁸ Wilpert, age. 60. 116,1; Volbach¹, age. Abb. 112; W.F. Volbach², *Elfenbeinarbeiten der Spätantike und des frühen Mittelalters*, 1976, 127. 131.

⁹ Klauser¹, age. 147; Koch¹, age. 157 vd.

lerde tam olarak anlaşılammaktadır. İstanbul örneğinde de krallar ne oldukları tam olarak belirlenemeyen hediyelerini düz tabaklar içinde sunmaktadır.

Tarihleme

Antik Yunan ve Roma Sanatı'nda mücevher kutusu olarak kullanılan pyksisler, Hıristiyanlar tarafından tütsü kabı, dini tören sonrasında geri kalan kutsal ekmeği saklama kabı olarak kullanılmış, 9.yüzyıldan başlayarak daha çok röliker olarak altların altında yer almıştır¹⁰.

Antik döneme ait motiflerin zarif ve plastik olarak işlenişi Batı Hıristiyanlığı'nda fildişi örneklerde 380-400 yılları arasında kendini gösterir. Bu döneme ait Doğu Hıristiyanlığı'nda yapılmış fildişi örnek azdır¹¹.

5.yüzyılda yapılan fildişi diptiklerde güçlü bir soyutlama, adeta vücudu olmayan figürler, alçak kabartma tekniğinde verilir¹². Yüzyılın sonu ile 6.yüzyıl başında ise diğer sanat alanlarında olduğu gibi (gümüş, taş işçiliği vb.) tekrar zarif figürlerin yapımına geri dönlür¹³. 6.yüzyılda farklı stiller görülmekle birlikte Doğu Hıristiyan yani Bizans stili kendini Paris Louvre Müzesi'ndeki Barberini Diptiği (6.yüzyıl ilk yarısı) ve Ravenna Maximianus Kathedrası (545-553) ile gösterir. Bu örnekler zarif, hareketli, tombul yüz ve saç stilleri benzer, plastik etkili işlenmiş figürler, bunların geniş, keskin ve kademeli giysi kıvrımları ile ortak özellikler gösterir. Her ikisinin de Bizans döneminde önemli bir fildişi işçiliği merkezi olan Konstantinopolis'de yapıldığı kabul edilmektedir¹⁴. 7.yüzyıl başından sonra (620) 9.yüzyıla kadar diğer sanat dallarıyla birlikte gerileyen fildişi işçiliği 9.-11.yüzyıllar arasında tekrar canlanmıştır¹⁵.

¹⁰ J. Kollwitz, Elfenbein, RAC IV, 1959, 1115 vd.; Volbach², age. 103, K. Nr: 173a-b. 186a.193. 193a. 194a. 195a; G. Koch², Frühchristliche Kunst, 1995, 126 vd.

¹¹ W.F. Volbach³, Silber- und Elfenbeinarbeiten vom Ende des 4.bis zum Anfang des 7. Jahrhunderts, in: Beiträge zur Kunstgeschichte und Archäologie des Frühmittelalters. Akten zum VII. Internationalen Kogress für Frühmittelalterforschung, 21.-28. September 1958, 1962, 23 vd.; Klauser², age. 1124.

¹² Volbach², age. K. Nr: 2. 54 Taf. 1. 18.

¹³ Volbach³, age. 25 vd.; Klauser², age. 1127; Volbach¹, age. K. Nr: 22. 221.

¹⁴ Klauser², age. 1127 vd.; Volbach¹, age. Abb. 226-235. 224-225; Volbach², age. K. Nr: 174. 187; W.F. Volbach⁴, Zur Lokalisierung frühchristlicher Pyxiden, Kunsthistorische Studien Festschrift F. Gerke, 1962, 85; K. Wessel, Studien zur öströmischen Elfenbeinskulptur, Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Greifswald II, 1952/53, 63 vd.; O. Mazal, Handbuch der Byzantinistik Geschichte. Religion. Sprache. Kunst, 1997, 167.

¹⁵ Volbach², age. K. Nr: 171. 173. 199 Taf. 87. 97; Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques françaises, 1992, 80 vd. K. Nr: 31.

İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki fildişi pyksis, üzerinde betimlenen konu açısından Rouen Müzesi, Viyana Sanat Tarihi Müzesi ve Floransa, Bargello'da bulunan pyksise benzemektedir. Bunlardan Floransa ve Rouen örneği 5.-6.yüzyıla, Viyana örneği ise 8.-9.yüzyıla tarihlenir (Res. 6-7-8) ¹⁶.

İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki fildişi pyksisde olduğu gibi Ravenna'da St. Vitale kilisesindeki bir lahit (400-410), Quiricus ve Julitta rölikeri (6.yüzyıl) ve S. Apollinare Nuovo kilisesi duvar mozaiyi (568), Roma S. Sabina kilisesi ahşap kapı kanadı (4.yüzyıl), Paris Louvre Müzesi'ndeki Barberini Diptiği alt bölümü (6.yüzyıl ilk yarısı), Londra, British Museum'daki fildişi diptik (6.yüzyıl), Erivan'daki Etschmiadzin İncili fildişi kutusu (6.yüzyıl), Paris Louvre Müzesi'ndeki gümüş röliker (5.yüzyıl), Washington, Dumbarton Oaks Collection'daki gümüş madalyon (600), Vatikan'daki fildişi kitap kutusu (9.yüzyıl ilk yarısı), İstanbul, Arkeoloji Müzeleri'ndeki Selanik kökenli ambon (6.yüzyıl ortası) ve Kappadokya Ağaç Altı kilisesi güney haç kolu tonozu batı yarısında (İkonoklasmus öncesi ya da 9.-11.yüzyıl) "Üç Kahin Kralın yeni doğan İsa'ya secdesi" konusuna yer verilmiştir ¹⁷.

Kralların olağanüstü bir heyecan ve hızla hareketli figürler olarak Meryem ve çocuk İsa'ya yönelmeleri, krallar kadar olmasa da aynı heyecanla Meryem'in oğlunu konuklara doğru uzatması, krallarla aynı heyecan ve hızlı hareketi paylaşan melek figürü, Meryem, çocuk İsa ve melek figürünün tombul yüzleri, tüm figürlerin plastik etkili oluşları, kemerli iri gözleri, saç stilleri ve giysi katları Paris Louvre Müzesi'ndeki Barberini Diptiği (6.yüzyıl ilk yarısı) ve Ravenna Maximianus Katedrası (545-553) yanı sıra yine Konstantinopolis yapımlı İsa ve Meryem betimli diptik (6.yüzyıl ortası), St. Petersburg, Ermitaj Müzesi'ndeki Musa'nın hayatundan kesitler sunan pyksis (6.yüzyıl), Floransa, Bargello'daki pyksis ve İsa'nın mucizelerinin betimlendiği pyksisdeki (6.yüzyıl üçüncü çeyreği) figürlerde de görülür ¹⁸.

İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki fildişi pyksis, erken Hıristiyan dönemin en sevilen Yeni Ahit konularından "Üç kahin kralın secdesi"ni yansı-

¹⁶ Volbach ³, age. 30 vd.

¹⁷ Volbach ¹, age. K. Nr: 120. 153. 179. 222. 248; Deichmann, age. 75 Abb. 122-125; Jeremias, age. 48 vd. Taf. 41; Ötügen, age. 41-42. 12 Res. 4; Brandt-Effenberger, age. 122-123 Abb. 109b. 110.

¹⁸ Volbach ², age. K. Nr: 190 Taf. 95; Warland, age. 374 vd. Abb. 5; A. Effenberger-H-G. Severin, Das Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst, 1992, 137 K. Nr: 51, 140-141 K. Nr: 53

maktadır. Bunu yaparken hareketli, plastik etkili figürlerle olayın heyecanı verilmeye çalışılmıştır. Figürlerin tombul yüzlü, kemerli iri gözlü, benzer saç stilli, hareketli, plastik etkili oluşları ve giysi katları ile İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki fildişi pyksis 6.yüzyılda yapılmış fildişi eserlerle üslub açısından benzer özellikler gösterir. Bu benzerlik özellikle önemli bir fildişi yapım merkezi olan Konstantinopolis'de yapıldığı kabul edilen eserlerde görülür. İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki fildişi pyksisin İstanbul'da bulunmuş olması, eserin yapım yerinin de aynı şehir olması olasılığını güçlendirir. Bu özelliklerden yola çıkarak fildişi pyksisi 5.yüzyıl sonu- 6.yüzyıl ilk yarısı içinde yapılmış Konstantinopolis yapımlı eserlerden biri olarak kabul etmek gerekir.

Zusammenfassung

Die Pyxis, die im Archäologisches Museum in İstanbul aufbewahrt ist, wurde in İstanbul gefunden. Eine Hälfte der Pyxis ist abgebrochen. Ihr Boden ist verloren.

Die Pyxis zeigt die Anbetung der Magier. Maria thront auf einem Fahlstuhl. Sie hält auf beiden Händen das Christuskind. Hinter Maria befindet sich ein geflügelter Engel mit Weltkugel, die auf den Stern deutet.

Maria und das Christuskind blicken den Magiern entgegen, die schreiten weit aus. Der erst und zweite Magier sind durch ihre Kleidung als Orientalen gekennzeichnet: Sie tragen lange Hosen, gegürtete Ärmeltuniken, kleine Mäntel, Stiefel und Mützen. Sie sind bärtig. Der erste Magier hält seine Geschenke in einer flachen Schale in den Händen. Die Schale des zweiten Magier ist abgebrochen. Von dem dritten Magier ist nur ein Teil des Gesichtes und die Schale mit einem Teil der Hand zu erkennen.

Die Pyxis ist ikonographisch gleich der Pyxis in Rouen, in Florenz und in Wien, stilistisch gleich der sog. Diptychon Barberini und Diptychon Christus und Gottesmutter, der Kathedra des Bischofs Maximianus, die Pyxis in St. Petersburg und in Florenz, die meistens ins Ende des 5.bzw.-in die erste Hälfte des 6. Jhs. datiert werden. Sie haben einige gemeinsame Eigenschaften: der scharfe, staffelförmige Faltenstil, das volle Gesicht, elegant, plastische Figuren, sorgfältige Details, die als Merkmale der konstantinopolische Werke der Elfenbeinschnitzerei gelten.

Durch die stilistische Vergleichstücke könnte man die im Archäologisches Museum in İstanbul aufbewahrte Pyxis in Konstantinopel lokalisieren und ins Ende des 5.-in die erste Hälfte des 6. Jhs. datieren.

Res. 1 - İstanbul Arkeoloji Müzelerindeki fildişi pyksis

Res. 2 - İstanbul Arkeoloji Müzelerindeki fildişi pyksiste Meryem ve çocuk İsa ikilisi

Ayşe Aydın

Res. 3 - İstanbul Arkeoloji Müzelerindeki fildişi pyksiste Üç Kahin Kral ile Meryem ve çocuk İsa ikilisi

Res. 4 - İstanbul Arkeoloji Müzelerindeki fildişi pyksiste Üç Kahin Kral

Res. 5 - İstanbul Arkeoloji Müzelerindeki fildişi pyksiste Melek figürü

Res. 6 - Floransa, Bargello'daki fildişi pyksis (W.F. Volbach, Frühchristliche Kunst, 1958, Taf. 87, 171)

Ayşe Aydın

Res. 7 - Rouen Müzesi'ndeki fildişi pyxis (W.F. Volbach, Frühchristliche Kunst, 1958, Taf. 87, 173)

Res. 8 - Viyana, Sanat Tarihi Müzesi'ndeki fildişi pyxis (W.F. Volbach, Frühchristliche Kunst, 1958, Taf. 97, 199)